

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 2-523.6+2-788:2-773(477-25)"1700/1917":2-266(470+571)(045)
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-18-26>

Monasteries and monasticism of Kyiv eparchy in the synodal period: regulation of activities in the system of russian church law

Oleksandr P. Chuchalin

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>
Researcher ID: D-7654-2019

Abstract

The article aims to specify the status of Orthodox monasteries and monasticism in the Kyiv eparchy between the 19th and early 20th centuries within the framework of the then-existing Russian church legislation. **Research methodology** is grounded in the principles of historicism and scientific objectivity, using critical, systematic and comparative analysis of sources. These methods and principles have enabled a comprehensive study of various phenomena in their dynamics and totality, taking into account all conflicting factors. By employing these diverse methods, the study has traced the impact of Russian church legislation on events and processes regulating the activities of monasteries and monasticism in the Kyiv eparchy during the synodal period. **Conclusions.** The 18th-century reforms in the Russian Empire's ecclesiastical sphere designated the Holy Governing Synod as the legislative authority over the Orthodox Church, fully subordinating it to the Russian imperial government. During this century, church legislation was established, which, with minor modifications and additions, remained in effect throughout the 19th and early 20th centuries and applied to Ukrainian Orthodox eparchies. The 18th century marked a period of profound and comprehensive transformations in the history of monasteries and monasticism, characterized by strict regulation of monastic life, daily routines and the rights of the inhabitants. The primary feature of church-state relations in the 19th and early 20th centuries was the state's total control over the Church's affairs. The Holy Synod controlled matters such as the establishment of new monasteries, granting them status, accepting individuals into monasticism and determining the number of monastics. The monasteries of the Kyiv eparchy during this period were managed by the eparchial bishop and were entitled to elect an abbot, who was then approved by the Holy Synod through its decree. Monasteries, both male and female, were classified into three categories, either communal or non-communal, with a clearly defined monastic staff determined by the Synod.

Keywords: Orthodox Church, Kyiv eparchy, monasteries, monasticism, the synodal period, church legislation.

Монастирі та чернецтво Київської єпархії синодального періоду: регламентація діяльності в системі російського церковного законодавства

Олександр Чучалін

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>
Researcher ID: D-7654-2019

Анотація

Метою статті є з'ясування становища православних монастирів та чернецтва Київської єпархії XIX – початку XX ст. в умовах дії тогочасного російського церковного законодавства. **Методологічною основою** дослідження є принцип історизму та наукової об'єктивності, а також критичний, системний та порівняльний аналіз джерел. Застосування цих методів і принципів дозволило дослідити різні явища в динаміці та сукупності, враховуючи всі суперечливі чинники. Використання різних методів дало можливість відстежити на прикладі Київської єпархії синодального періоду дію російського церковного законодавства на події і процеси, що регламентували діяльність її монастирів та чернецтва. **Висновки.** Реформи XVIII

ст. в Російській імперії у церковній галузі визначили законотворцем у питаннях Православної церкви Святійший правлячий Синод, який цілком і повністю підпорядковувався російському імперському уряду. Упродовж XVIII ст. було сформовано церковне законодавство, яке, з незначними змінами і доповненнями, діяло у XIX – на початку XX ст. і було поширене й на українські православні єпархії. Саме XVIII ст. в історії монастирів та чернецтва стало періодом докорінних і всебічних перетворень, суворої регламентації життя обителів, побуту і прав їх насельників. Головною рисою церковно-державних відносин XIX – початку XX ст. був тотальний контроль держави за життям Церкви. Під контролем Святійшого Синоду перебували питання заснування нових монастирів, надання їм статусу, прийняття в чернецтво та визначення його чисельності. Монастирі Київської єпархії означеного періоду перебували під управлінням єпархіального архієрея, мали право обирати настоятеля, якого своїм указом затверджував Святійший Синод. Чоловічі й жіночі обителі поділялися на три класи, були спільножительними і неспільножительними, з чітко визначеним Синодом штатом чернецтва.

Ключові слова: Православна церква, Київська єпархія, монастирі, чернецтво, синодальний період, церковне законодавство.

Постановка проблеми. Останнім часом вітчизняні історики все частіше звертаються до теми Православної церкви в Україні та її окремих інституцій. Поступово приходять розуміння масштабів впливу православ'я на українське суспільство, його внеску в духовну та матеріальну культуру. Вважають, що з церковними реформами XVIII ст., які в Україні набули поширення в кінці XVIII – на початку XIX ст., відбулася не лише секуляризація церковних земель, а й більш важливі зміни – секуляризація суспільства та культури.

Однак безсумнісним є те, що, не дивлячись на зовнішні зміни, українське суспільство і культура зберегли глибинні пласти, засновані на християнських цінностях загалом та православ'ї зокрема. Сучасне українське суспільство, долаючи наслідки нав'язаної йому комуністичної пропаганди та атеїзму, відроджує знівельовані радянською владою християнські цінності, звертаючись до їх витоків – до православ'я як такого, Української Православної Церкви та її монастирів.

На фоні цих процесів, досліджуючи монастирі Київської єпархії, варто звернути увагу на правове становище монастирів та чернецтва українських єпархій XIX – початку XX ст., які підпадали під тотальний контроль російської держави. На православні монастирі українських єпархій поширювалося раніше прийняте законодавство Російської імперії. Головною рисою церковно-державних відносин XIX – початку XX ст. був тотальний контроль держави за життям Церкви. Питання будь-якого значення, що стосувалося управління Церквою та її монастирями не могло бути вирішеним без згоди на те російського імператора, а на місцях – без погодження з місцевими світськими адміністраціями. Існування та діяльність монастирів Російської православної церкви в досліджуваній період регламентувалися церковним правом, складовими частинами якого були канонічне і догматичне право та цивільне законодавство, положення якого стосувалися проблематики Церкви. Зовнішнім їх вираженням стали Повне зібрання законів Російської імперії, Звід законів Російської імперії, укази Святійшого Синоду, «Статут духовних консисторій», «Духовний регламент» та «Додаток» до нього, «Інструкція благочинному монастирів», основні положення та матеріали яких використовуються у цій статті.

Дослідження цих матеріалів дає можливість стверджувати, що українські православні монастирі та чернецтво, як соціальне явище, пройшли довгий еволюційний шлях. Упродовж кількох століть змінам піддавалися окремі елементи чернечого життя, його організаційна структура, однак основна суть чернецтва залишалася незмінною. Дослідження на прикладі Київської єпархії правового становища українських православних монастирів та шляхів формування їх чернецтва в умовах синодального періоду актуально в контексті їх соціального служіння сьогодні, динаміки розвитку православних обителів відповідно до змін, що відбуваються в сучасному суспільстві і його соціальних запитів.

Метою статті є з'ясування становища православних монастирів та чернецтва Київської єпархії XIX – початку XX ст. в умовах дії тогочасного російського церковного законодавства.

Аналіз джерел та останніх досліджень. За виключенням наукових розвідок окремих авторів (Яременко, 2007; Надтока, 1998), питання правового становища монастирів та чернецтва Київської єпархії синодального періоду ще не стали сьогодні об'єктом інтересу дослідників.

Неможливо дослідити таке явище, як монастир і чернецтво відірвано від історії країни, тих подій і процесів, в умовах яких вони існували. З огляду на це, при написанні цієї статті використано загальні праці дослідників, збірники документів, архівні матеріали, які висвітлюють історію синодального періоду в Україні, становище Православної церкви, монастирів та чернецтва Київської єпархії. Для кращого розуміння і пояснення подій, що стосувалися цієї теми,

.....
доводилося виходити за заявлені хронологічні межі, що пов'язано з відносною статичністю монастирської системи.

Виклад основного матеріалу. Монастирі і чернецтво здавна займали особливе місце у свідомості українців. Після випробувань XVIII ст., остаточної перемоги держави у багатовіковій суперечці з Православною церквою, синодальний період в історії монастирів та чернецтва став особливим етапом у їх розвитку. Відновлювалися занедбані обителі, засновувалися нові, відроджувалося їх духовне життя, збільшувалася чисельність чернецтва. Відправним документом, що майже на два наступних століття визначав становище та діяльність православних монастирів, став «Духовний регламент» 1721 р. та «Додаток» до нього 1722 р. (Верховский, 1916). Відповідно до цього документу, закриття монастирів, як і заснування нових, зміна їх статусу, штатів могли здійснюватися лише з дозволу російського імператора та Святійшого правлячого Синоду.

З приєднанням у кінці XVIII ст. території Правобережних України до складу Російської імперії та формуванням територіальних меж православних єпархій, у тому числі й Київської (ПСЗРИ, т. 25 (1798–1799, №19156), усі сторони життя їх монастирів та чернецтва регулювалися тепер імперським законодавством. Період XIX – початку XX ст. в історії Православної церкви називається синодальним. Переважно упродовж XVIII ст. було сформовано церковне законодавство, яке, з незначними змінами і доповненнями, діяло упродовж усього XIX – початку XX ст. Саме XVIII ст. в історії монастирів і чернецтва стало періодом докорінних і всебічних перетворень, суворої регламентації життя обителів, побуту і прав їх насельників. Тому у цьому дослідженні будемо звертатися до тих нормативних актів XVIII ст., які були пролонговані у часі або стали основою для формування нових церковних норм стосовно монастирів і чернецтва. Єдина ж адміністративно-правова система, що регламентувала діяльність православних монастирів, остаточно склалася лише після прийняття в 1841 р. Статуту духовних консисторій (ПСЗРИ, т. 16 (1841), №14409).

Монастирі українських єпархій синодального періоду перебували під управлінням єпархіальних архієреїв. Усі православні обителі на той час поділялися на спільножительні і неспільножительні. Наприклад, серед 20 монастирів Київської єпархії станом на початок XX ст., 14 обителів були спільножительними, решта 6 – неспільножительними (Православные монастыри, 1908, с. 106). У спільножительних обителях чернецтво утримувалося коштом монастиря, результат праці і дохід були спільними. Насельники своєю працею забезпечували собі проживання, а також заробляло кошти для розвитку і розбудови обителі. Спільножительний статут монастиря передбачав також і відсутність у чернецтва приватної власності. У неспільножительних обителях для чернецтва організовувалося спільне харчування за рахунок монастиря. Одяг та все необхідне для життя в таких обителях чернецтво купувало за власні кошти, утримувалося за рахунок власних доходів та праці.

До початку 60-х рр. XIX ст. управління спільножительними монастирями здійснювали настоятелі, що призначалися з інших обителів, або це були новопострижені ченці з білого духовенства і не мали досвіду чернечого життя. Часто це мало негативні наслідки, що виражалися в безпорядках в обителях, свавіллях таких управлінців, безгосподарності та безвідповідальності. Для упорядкування питання щодо настоятелів обителів 20 березня 1862 р. Святійшим Синодом було оприлюднено правила обрання настоятелів спільножительних монастирів (Руководственные, 1879, с. 51). Тепер настоятель обирався переважно з братії цього ж монастиря, в окремих виключеннях – із братії іншого, також спільножительного монастиря. Процедура обрання настоятеля здійснювалася лише чернецтвом, без послушників, за присутності благочинного монастирів, як представника єпархіального управління. Кандидатуру новообраного настоятеля діючий єпархіальний архієрей подавав Святійшому Синоду на затвердження. Помічниками та заступниками настоятеля монастиря були намісник, скарбничий, ризничий, благочинний (монастиря) та економ. На ці посади їх призначав правлячий єпархіальний архієрей. Усі вони формували раду монастиря на чолі з настоятелем. Такі ж самі правила поширювалися і на жіночі обителі. Виходячи з практик, які часто поширювалися в чернечому середовищі у питанні обрання настоятеля обителі, указом Святійшого Синоду від 4 травня 1874 р. підкреслювалося, що право на обрання настоятеля обителі мали лише пострижені монахи. Участь послушників у виборах очільника монастиря була категорично заборонена (Руководственные, 1879, с. 52).

Ще у XVIII ст. було видано кілька указів, що стосувалися чернецтва та продовжували діяти упродовж досліджуваного періоду. Важливого значення надавалося питанням прийняття (постригу) у чернецтво. Зокрема, згідно з «Додатком до Духовного регламенту» чітко встановлювалася нижня вікова межа для набуття чернечого сану. Згідно цього документу заборонялося здійснювати постриг чоловіків, що не досягли віку 30 років. Для жінок постриг дозволявся лише у віці 50–60 років, у виключних випадках він міг бути зниженим лише з дозволу Святійшого правлячого Синоду [ПСЗРИ, т. 2 (1773–1784), № 596]. Для чиновників та

військовослужбовців, осіб, що перебували у шлюбі та мали неповнолітніх дітей, боржників постриг був заборонений. Кріпосним селянам потрібно було отримати спочатку дозвіл свого поміщика. Прийому в чернецтво мав передувати трирічний послух. Це було, з канонічної точки зору, своєрідне випробування серйозності намірів і підготовка до майбутнього чернечого життя. З позиції світського законодавства – це була спроба обмежити вплив бажаючих сховатися від життєвих негараздів за стінами монастирів (Ивановский, 1905, с. 11).

Однак, незабаром приймаються правові норми, що вплинули на чисельність чернецтва та започаткували поступовий і системний занепад монастирів. 28 січня 1723 р. було видано указ про припинення прийняття в чернецтво, а на звільнені в монастирях місця ченців брали переважно відставних солдат. З 31 січня 1724 р. було дозволено у чернецтво приймати семінаристів після трирічного послуху, але тільки після досягнення ними 30-річного віку [ПСПиР, т. 3, №997]. Така ситуація з постригом практично залишалася до 1727 р., коли указом Петра II від 13 листопада було пом'якшено обмеження постригу [ПСПиР, т. 5, №1492]. Указом від 9 липня 1729 р. було дозволено постриг присланим до монастиря солдатам за їх згодою. Згодом відбулося навіть деяке відновлення окремих обителів, що обезлюднили і занепали внаслідок попередніх указів. Однак цей сприятливий період для чернецтва закінчився зі смертю імператора Петра II.

Означений вище вік для вступу в чернецтво визнавався обов'язковим і в наступні десятиліття. Дотримання такого вікового порогу для чернечого постригу було підтверджено і синодським указом від 29 жовтня 1733 р. у відповідь на самовольство окремих єпископів, які намагалися таким чином компенсувати брак, наприклад, вчителів-монахів і здійснювали постриг без відповідного дозволу (ПСЗРИ, т. 9 (1733–1736), №6504).

Період десятирічного правління Анни Іоанівни (1730–1740 рр.) став самим важким в історії чернецтва. Однак, як засвідчують документи, до початку 1730-х рр. сувора політика російського царату щодо православного чернецтва, наприклад, у монастирях Київської єпархії не відчувалася. Тут з 1723 по 1732 рр. чернецтво прийняла значна кількість бажаючих: у Софійському монастирі – 31 послушник став ченцем, у Миколаївському – 20, у Золотоверхо-Михайлівському – 29, у Братському – 12, у Видубицькому – 15, у Кирилівському – 12 [Яременко, 2007, с. 29–30]. Однак уже після 1734 р. в цих обителях не спостерігалось жодного постригу. Згодом чернецтво починає все ж таки здійснювати постриги всупереч указам [Харлампович, 1914, с. 554].

Тому указом від 10 червня 1734 р. в усіх монастирях Російської імперії було заборонено постриг в чернечий сан, окрім священників, овдовілих дияконів та відставних солдатів. Порушення указу дуже жорстко присікалося. На архієреїв накладався штраф в розмірі 500 руб., настоятелів позбавляли сану і навіть відправляли на заслання. Тепер усі постриги могли здійснюватися лише з дозволу Святійшого Синоду. Пільги надавалися лише освіченому чернецтву, що підтверджувалося указом від 5 липня 1738 р. [ПСПиР, т. 10 (1738–174), №3243]. Уся ця політика призвела до розорення монастирів, заслання до Сибіру сотень настоятелів, фізичних мук тисяч ченців.

Політика стосовно чернецтва суттєво змінилася за часів правління Єлизавети Петрівни (1741–1762). Особливо це стосувалося українських монастирів, щодо яких іменним указом, даному Святійшому Синоду від 22 березня 1749 р., надавалися певні пільги: «...із малоросійського народу, хто побажає йти в чернецтво в наявні там монастирі, до постригу допускати лише з відома і дозволу єпархіальних архієреїв, а до Києво-Печерської лаври – архімандрита тієї лаври, згідно з «Духовним регламентом». Цим указом дозволялося стригти в монахи при досягненні уже 17-річного віку (ПСЗРИ, т. 13 (1893), №9591). Росіянам же заборонялося здійснювати постриг в українських монастирях без особливого на те імператорського дозволу [ПСЗРИ, т. 13 (1749–1753), № 9591].

Також упродовж 1730-х–1740-х рр. було видано кілька указів, що стосувалися доходів малоросійських монастирів від майна архієреїв і архімандритів. І якщо уряд Анни Іоанівни в жорсткій формі ухвалив забирати все майно померлих архіпастирів, то Єлизавета Петрівна відновила зневажений попередньою імператрицею малоросійський звичай роздавати майно архієреїв по монастирях і храмах для поминання душі.

Уже з 1740 р. планувалося запровадження монастирських штатів. Однак задум довелося відкласти до більш сприятливих часів. У Російській імперії секуляризацію і запровадження монастирських штатів було здійснено у 1764 р., в Україні цю політику поширили лише з 1786 р. Таке зволікання було пов'язано з тим, що Катерина II побоювалася можливої смуту через секуляризацію церковних і монастирських володінь. Тому й указ про секуляризацію на українських землях було опубліковано більш як через 20 років. За цей час було знищено Запорізьку Січ не тільки як вольницю українців, а й ключового оборонця православ'я на українських землях.

У 1786 році секуляризація була проведена в Київській, Чернігівській та Новгород-Сіверській губерніях, а в 1788 р. були відібрані маєтки у духовенства Харківської, Катеринославської, Курської та Воронежської губерній. Усі обителі залежно від їх історико-культурного та духовного значення, було поділено на штатні і заштатні. Штатними називалися монастирі, які перебували на утриманні державної скарбниці, заштатні – невеликі обителі, які утримувалися власним доходом і за рахунок пожертв. Штатні монастирі було поділено на три класи з чітко визначеним максимальним числом чернецтва: 1 класу – до 33 осіб, 2-го – до 17, 3-го – до 12 осіб. В особливому становищі були лаври. Зокрема, в Києво-Печерській лаврі за штатом дозволялося проживати 101 ченцю (Вяземский, 1764, с. 52–77).

Таблица 1

Монастирі Київської єпархії станом на 1 січня 1808 р.
(Монастыри, 1887; Отечественная церковь, 1901)

Загальне число монастирів	У тому числі:		Із числа чоловічих:				Із числа жіночих:			
	Чоловічих	Жіночих	1 класу	2 класу	3 класу	Некласні	1 класу	2 класу	3 класу	Некласні
19	16	3	3	2	1	10	1	-	-	2

Секуляризаційна реформа суттєво скоротила чисельність монастирів в Росії, в Україні ж монастирі продовжували своє існування і число постригів у чернецтво в них продовжувало зростати. Однак, не у всякому монастирі тепер можна було постриг здійснювати, оскільки надані державою штати збільшувати було ніяк не можна. Тому іноді, щоб прийняти постриг, бажаючим доводилося чекати багато років, поки не з'явиться вакантне за штатом місце.

Ситуація з політикою держави щодо православних монастирів дещо змінюється на початку 1830-х рр. Бажання вищих органів державної влади знайти міцну опору в Православній церкві змушувало звернути увагу на монастирі та запобігти їх подальшому занепаду внаслідок реформ попереднього століття. У цьому ключі 8 червня 1832 р. обер-прокурор Святійшого правлячого Синоду П. Мещерський оголосив «Правила про прийняття в монастирі та постриг у чернецтво» (Руководственные, 1879, с. 45), які було затверджено 29 травня 1832 р. російським імператором Миколою І. Ці правила мали сприяти розвитку православних монастирів та зростанню чернецтва. Головним правилом розглядалося забезпечення збереження прописаного ще в «Духовному регламенті» положення про граничний вік для здійснення постригу і прийняття в монастир. Такі дії дозволялося здійснювати особам чоловічої статі при досягненні ними 30 років, жіночої – 40. Однак, цими правилами передбачалися і виключення. Граничний вік для постригу міг бути зниженим до 25 років для осіб, що завершили навчання з богословських наук і готувалися до вчительської діяльності, а також вдовам священників незалежно від їх віку (Свод законов, 1899, т. 9, с. 410).

Згідно російського законодавства, потенційний монах повинен був «звільнитися від громади» (із державних селян) або зі служби. Обмеженням для постригу в монахи були для сімейних осіб, а також наявність малолітніх дітей, фінансових зобов'язань та засуджених. Лише місцевий губернатор міг надати остаточне рішення про звільнення в чернецтво осіб, які належали до податних станів за наявності відповідної резолюції палати державного майна (Свод законов, 1899, т. 9, с. 250–252).

Особа, що планувала здійснити постриг в чернецтво, мала пройти не менше як трирічний послух, під час якого виконувала важку і саму брудну роботу в монастирі. Виключенням були випускники богословських навчальних закладів, представники приходського духовенства, овдовілі священнослужителі. Для них термін послуху знижувався за умов їх достойної поведінки та позитивних характеристик. Вони могли відразу стати ченцям при вступі до монастиря і вже за кілька років від рядового ченця дослужитися до статусу ієромонаха або навіть настоятеля. Однак, уже 23 квітні 1841 р. височайшим повелінням було здійснено доповнення до правил щодо дотримання вікового цензу та термінів послуху для осіб, що приймалися до монастирів (Руководственные, 1879, с. 46). Через кілька днів на всі єпархії Російської православної церкви Святійшим Синодом було поширено секретні укази щодо здійснення особливого контролю у питанні прийняття бажаючих осіб до монастирів (Руководственные, 1879, с. 47).

На виконання цих указів, для вступу до монастирів потрібна була згода настоятеля чи настоятельниці обителі та резолюція єпархіального керівництва. На розгляд архієрея подавалися особисті документи, у яких зазначався вік, станова приналежність, рівень освіти кандидата та відсутність перешкод для вступу до монастиря і набуття чернечого сану.

Підготовка до постригу передбачала проживання в монастирі «безвихідно» під наглядом настоятеля/настоятельниці. Послушники мали перебувати під особливим наглядом старця чи старці монастиря. Це мала бути особа (настоятель/настоятельниця, духовник обителі чи хтось із чернецтва), яка своїм прикладом надихала на дотримання правил та норм чернечого життя. Дозвіл на постриг у чернецтво міг здійснюватися лише за згодою Святійшого Синоду (Руководственные, 1879, с. 47). Згідно прописаних російським законодавством правил, число осіб, що несли послух при монастирях, мало бути тотожним дозволеному згідно штатів числу чернецтва. Однак, як засвідчують звіти монастирів та послужні списки чернецтва Київської єпархії, тут не завжди дотримувалися цих рекомендацій і чисельність послушників/послушниць у монастирях Київської єпархії в рази перевищувала число штатного чернецтва (ЦДІАК України, ф. 183, оп. 1, спр. 454, 288 арк.).

Послушники/послушниці при монастирях поділялися на указних та неуканних. Указні потрапляли в штат обителі згідно указу духовної консисторії. До цього вони перебували в монастирі «на випробуванні» і називалися неуканними. Святійший правлячий Синод зобов'язував монастирське начальство суворо ставитися до послушників і виганяти з обителі тих, хто «...має невластиві для чернечого життя якості і поведінку» (Проломович, 1902, с. 20).

Тут також важливо вказати на таку особливість, як ступені православного чернецтва. Річ у тім, що православне чернецтво в синодальний період проходило певні етапи свого чернечого життя. Монастирські обітниць покладали позитивні зобов'язання їх виконання перед Богом і не мали бути легковажними з боку людини. Тому її обов'язки на шляху до чернецтва зростали і правила чернечого життя на кожному етапі ставали суворішими. Бажаючий прийняти чернечий постриг мав пройти випробування послушником. Після цього потрібно було пройти ще три ступені чернецтва, кожний з яких різнився кількістю обітниць, що давалися кандидатом у ченці перед Богом, різними аскетичними правилами поведінки, послухом і зовнішнім виглядом та чернечим одягом.

Ступенями підготовки до чернецтва були наступні. Людина спочатку здійснювала неодноразово паломництво до православних святинь, ставала богомольцем, відвідувала монастирі, залишалася там на тривалий час, глибоко вивчала монастирське життя та постійно молилася. Пройшовши такі випробування і маючи розуміння й бажання продовжувати цей шлях до чернецтва, потенційний кандидат у чернецтво переходив на інший рівень – ставав трудником (робітником). Трудництво – це була праця при православному монастирі або храмі на добровільній та безкорисливій основі (як вважалося, на славу Божу). За тривалого періоду роботи такі працівники ще й проживали при монастирях. У таких випадках працівник забезпечувався з боку монастиря/храму харчуванням та проживанням. Трудництво розглядалося як форма духовного розвитку людини. Вважалося, що це була можливість для православного пожертвувати свій час та сили з користю. Метою трудника мало стати духовне зростання, привчання до смиренності та людинолюбства, що в православній традиції розглядається як шлях, що наближає до Бога.

Трудники у тогочасних монастирях відрізняли від послушників, хоча вони виконували в обителях практично однакові послухи. Однак, якщо послушник приходив до монастиря з наміром надалі стати ченцем, то трудник лише на якийсь час прибував пожити і попрацювати в монастирі.

Наступним етапом ставало послушництво. Слушником (послушником у православних чоловічих монастирях, послушницею – у жіночих) називалася особа, що готувалася до прийняття чернецтва. Як правило, послушники не давали чернечих обітниць, носили, на відміну від робітників, чернече вбрання – підрясник і скуфію. Послушники виконували різні послухи – роботу в храмі та в монастирському господарстві. У складі чернецтва тогочасних українських монастирів були рясофорні послушники/послушниці. Вони носили рясу і перебували в активній підготовці до чернецтва, тому в православних монастирях РПЦ їх часто називали також і «рясофорними ченцями» (ЦДІАК України, ф. 183, оп. 1, спр. 463, 450 арк.).

Особи, яких приймали в чернецтво, давали кілька обітниць: 1) зречення від світу і всього мирського, «за заповіддю Господньою»; 2) перебування в монастирі та постництві до останнього подиху; 3) зберігання себе в цноті, цнотливості та благоговінні; 4) послух настоятелю і всій братії; 5) перебування до смерті в добровільних злиднях заради спільного життя; 6) прийняття всіх статутів чернечого спільножителства та розпоряджень настоятеля; 7) готовність терпіти всяку тісноту та скорботу чернечого життя заради Царства Небесного (Чин, 1908, с. 8–9). За досить поширеною, хоч і дуже спрощеною версією, особи, що приймали постриг, давали три обітници: дівства, слухняності та нестяжіння.

Варто підкреслити, що в чернецтво посвячував настоятель обителі лише за наявності в монастирі вакантних місць. Часто послушники із світських станів очікували своєї черги роками і не завжди результативно.

Втрата або позбавлення чернечого сану в синодальний період була можлива за наступних обставин: за власним бажанням черниці/ченця чи за примусом. Законом передбачалося зняття чернечого сану та повернення до попереднього соціального стану з обмеженням у поверненні попередніх привілеїв, заслуг чи чинів. На таких осіб накладалася 7-річна епітимія, за якою заборонялося отримувати посади на цивільній службі, проживати в тій губернії, де розташований монастир, у якому був ченцем. Заборонялося також проживання і в столиці.

Упродовж синодального періоду на державному рівні надавалося великого значення чернецтву як провіднику в життя державної ідеології та релігійно-моральних ідей. Негаразди, що накопичувалися в діяльності монастирів та організації життя їх чернецтва упродовж майже двох століть синодального періоду, на початку ХХ ст. вирішили виправити і зробити їх більш контрольованими з боку держави. З цією метою у 1909 та 1917 рр. було скликано Всеросійські з'їзди чернецтва (Постановлення, 1917, 160 с.). Однак, в силу різних причин рішення цих з'їздів не були реалізовані.

Висновки. Реформи ХVІІІ ст. в Російській імперії у церковній галузі визначили законотворцем у питаннях Православної церкви Святійший правлячий Синод, який цілком і повністю підпорядковувався російському імперському уряду. Упродовж ХVІІІ ст. було сформовано церковне законодавство, яке, з незначними змінам і доповненнями, діяло у ХІХ – на початку ХХ ст. і було поширене й на українські православні єпархії. Саме ХVІІІ ст. в історії монастирів та чернецтва стало періодом докорінних і всебічних перетворень, суворої регламентації життя обителів, побуту і прав їх насельників. Головною рисою церковно-державних відносин ХІХ – початку ХХ ст. був тотальний контроль держави за життям Церкви. Під контролем Святійшого Синоду перебували питання заснування нових монастирів, надання їм статусу, прийняття в чернецтво та визначення його чисельності. Монастирі Київської єпархії означеного періоду перебували під управлінням єпархіального архієрея, мали право обирати настоятеля, якого своїм указом затверджував Святійший Синод. Чоловічі й жіночі обителі поділялися на три класи, були спільножительними і неспільножительними, з чітко визначеним Синодом штатом чернецтва.

Подяка. Автор висловлює щирі вдячність співробітникам архівів та бібліотек за допомогу в пошукові необхідних матеріалів, а також редакційній колегії журналу за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Верховский, П. В.** (1916). *Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламент*. Том 2. Материалы. Ростов-на-Дону. 422 с.
- Вяземский, А. А.** (1764). *Штаты духовные*. Санкт-Петербург: Тип. Акад. наук. 240 с.
- Ивановский, В.** (1905). *Русское законодательство ХVІІІ и ХІХ вв. в своих постановлениях относительно монашесствующих лиц и монастырей : опыт историко-канонического исследования*. Харьков. 176 с.
- Монастыри** (1887). *Монастыри в Российской империи* / Сост. В.В. Зверинский. СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. 105 с.
- Надтока, Г.** (1998). Православні монастирі в Україні 1900–1917 рр. *Українське релігієзнавство*, 8, 22–26.
- Отечественная церковь** (1901). *Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 годы : статистический обзор* / сост. Ив. Преображенский. 2-е изд. Санкт-Петербург : Тип. Сиб. акц. общ. печ. дела в России. 236 с.
- Постановления** (1917). *Постановления Всероссийского съезда представителей монастырей, бывшего в Свято-Троицкой Сергиевой Лавре с 16 по 23 июля 1917 года*. М.: Типография Холмского Православного Свято-Богородицкого братства. 160 с.
- Православные монастыри** (1908). *Православные монастыри Российской империи. Полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губерниях и областях России (и 2 иностранных государствах) мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин* / сост. Л. И. Денисов. Москва. 984 с.: ил., табл.
- Проволович, А.** (1902). *Сборник законов о монашесствующем духовенстве*. Троице-Сергиева Лавра. 98 с.
- ПСЗРИ** – Полное собрание законов Российской империи.

- ПСПиР** – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания.
- Руководственные** (1879). *Руководственные для православного духовенства указы Святейшего правительствующего синода. 1721–1878 г.* Москва: Типография М. Н. Лаврова и К°. 504 с.
- Свод законов** (1899). *Свод законов Российской империи. Т. 9. Свод законов о состояниях.* Санкт-Петербург. 1032 с.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Харлампович, К. В.** (1914). *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.* Казань, 1914. Т. 1. 878 с.
- Чин «Последование малого образа** (1908). *Чин «Последование малого образа, еже есть мантия. Последование великого ангельского образа, еже есть схима».* Киев, Тип. Киево-Печерской Успенской лавры. 8 об.–9 об.
- Яременко, М.** (2007). *Київське чернецтво XVIII ст.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 304 с.

References:

- Chin «Posledovanie malogo obraza** (1908). *Chin «Posledovanie malogo obraza, ezhe est' mantiya. Posledovanie velikogo angel'skogo obraza, ezhe est' skhima»* [Chin "Following a small image, which is a mantle." The succession of the great angelic image, which is the schema"]. Kiev, Tip. Kievo-Pecherskoj Uspenskoj lavry. S. 8ob.–9 ob. [in Russian].
- Harlampovich, K. V.** (1914). *Malorossijskoe vliyanie na velikorusskuyu cerkovnuyu zhizn'* [Little Russian influence on Great Russian church life]. Kazan', 1914. T. 1. 878 s. [in Russian].
- Ivanovskij, V.** (1905). *Russkoe zakonodatel'stvo XVIII i XIX vv. v svoih postanovleniyah otnositel'no monashestvuyushchih lic i monastyrej : opyt istoriko-kanonicheskogo issledovaniya* [Russian legislation of the 18th and 19th centuries. in its decrees regarding monastics and monasteries: the experience of historical and canonical research]. Har'kov. 176 s. [in Russian]
- Nadtoka, H.** (1998). *Pravoslavni monastyri v Ukraini 1900–1917 rr.* [Orthodox monasteries in Ukraine 1900–1917]. *Ukrainske rilihiieznavstvo*, 8, 22–26. [in Ukrainian].
- Monastyri** (1887). *Monastyri v Rossijskoj imperii* [Monasteries in the Russian Empire] / Sost. V.V. Zverinskij. SPb.: Izdanie Central'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. 105 s. [in Russian].
- Otechestvennaya cerkov'** (1901). *Otechestvennaya cerkov' po statisticheskim dannym s 1840–41 po 1890–91 gody : statisticheskij obzor* [The Russian Church according to statistical data from 1840–41 to 1890–91: statistical review] / sost. Iv. Preobrazhenskij. 2-e izd. Sankt-Peterburg : Tip. Sib. akc. obshch. pech. dela v Rossii. 236 s. [in Russian].
- Postanovleniya** (1917). *Postanovleniya Vserossijskogo s"ezda predstavitelej monastyrej, byvshego v Svyato-Troickoj Sergievoi Lavre s 16 po 23 iyulya 1917 goda* [Resolutions of the All-Russian Congress of Representatives of Monasteries, which was held at the Holy Trinity Sergius Lavra from July 16 to July 23, 1917]. M.: Tipografiya Holmskogo Pravoslavnogo Svyato-Bogorodickogo bratstva. 160 s. [in Russian].
- Pravoslavnye monastyri** (1908). *Pravoslavnye monastyri Rossijskoj imperii. Polnyj spisok vsekh 1105 nyne sushchestvuyushchih v 75 guberniyah i oblastyah Rossii (i 2 inostrannyh gosudarstvah) muzhskih i zhenskikh monastyrej, arhierejskikh domov i zhenskikh obshchin* [Orthodox monasteries of the Russian Empire. A complete list of all 1105 currently existing in 75 provinces and regions of Russia (and 2 foreign states) monasteries and convents, bishops' houses and women's communities] / sost. L. I. Denisov. Moskva. 984 s.: il., tabl. [in Russian].
- Provolovich, A.** (1902). *Sbornik zakonov o monashestvuyushchem duhovenstve* [Collection of laws on monastic clergy]. Troice-Sergieva Lavra. 98 s. [in Russian].
- PSZRI** – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire.] [in Russian].
- PSPiR** – Polnoe sobranie postanovlenij i rasporyazhenij po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya [Complete collection of decrees and orders for the department of Orthodox confession] [in Russian].
- Rukovodstvennye** (1879). *Rukovodstvennye dlya pravoslavnogo duhovenstva ukazy Svyatejshego pravitel'stvuyushchego sinoda. 1721–1878 g.* [Guiding decrees of the Holy Governing Synod for the Orthodox clergy]. Moskva: Tipografiya M. N. Lavrova i K°. 504 s. [in Russian].
- Svod zakonov** (1899). *Svod zakonov Rossijskoj imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. Т. 9. *Svod zakonov o sostoyaniyah.* Sankt-Peterburg. 1032 s. [in Russian].
- TsDIAK Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv].

-
- Verhovskij, P. V.** (1916). *Uchrezhdenie Duhovnoj Kollegii i Duhovnyj Reglament. [The Institution of the Spiritual College and the Spiritual Regulation]*. Tom 2. Materialy. Rostov-na-Donu. 422 s. [in Russian].
- Vyazemskij, A. A.** (1764). *Shtaty duhovnye [States spiritual]*. Sankt-Peterburg: Tip. Akad. nauk. 240 s. [in Russian].
- Yaremenko, M.** (2007). *Kyivske chernetstvo XVIII st. [Kyiv monasticism of the 18th century]*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 304 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 11.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 20.05.2024